

УДК 82: 141. 311
М 26

Мар'яна Маркова

КОНЦЕПТ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Надзвичайна поширеність терміна «концепт» у наукових працях сучасних учених різних галузей науки вимагає провести аналіз етимології даного терміна, виділити найбільш вдалі його тлумачення та накреслити можливий шлях застосування аналізу художніх концептів у літературних творах.

Ключові слова: *концепт, концептуальна система, концептуалізація, концептуальний аналіз.*

Останнім часом у сучасному науковому лексиконі спостерігається чимраз частіше звернення до термінів «концепт» та «концептуалізація». Як і кожен «модний термін», вони вживаються в різних за характером теоретичних побудовах із найрізноманітнішими значеннями, що часто утруднює порозуміння між дослідниками, які їх використовують. Тому необхідним видається з'ясування походження цих термінів, а також вироблення робочих понять, які можуть бути успішно застосовані саме у сфері літератури.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» подає таке визначення концепту: «філософське формулювання, загальне поняття, думка» [2, с. 452]. Аналогічне визначення подає і «Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові» за редакцією О. Сліпушко [14, с. 242]. Автори зазначених видань виходять з етимології терміна, що походить від латинського слова «conceptus», котре в свою чергу означало «думка, поняття» [15, с. 360]. Зазначені лексичні значення становлять ядро терміна «концепт» у його загальнонауковому вживанні, безвідносно до конкретних галузей науки.

У довідковій літературі часто зустрічається думка, що терміни «поняття» та «концепт» є повними синонімами. Проте такий погляд на ці лексеми застарілі. Як зазначає дослідник концептів у російському мовознавстві В. Дем'янков, «поняття і концепт, що обов'язково присутні у науковому дискурсі – історичні дублети, російське поняття калькує латинське conceptus. Однак у сучасному (науковому і ненауковому) усі ці терміни розходяться у вживанні» [4, с. 35]. Розмежування вчений проводить за таким принципом: «поняття – те, про що люди домовляються, їх люди конструюють для того, аби «мати спільну мову» при обговоренні проблем; концепти ж існують самі по собі, їх люди реконструюють з тим чи іншим ступенем (не)впевненості» [4, с. 45]. До проблеми розмежування даних термінів ми ще звернемося пізніше.

Як відомо, осмислене вживання терміна «концепт» у науковому дискурсі чи не вперше спостерігаємо в часи Середньовіччя. Його витoki

знаходимо у філософському вченні, що носило назву концептуалізму. Концептуалізм зародився у процесі дискусії т. зв. реалістів та номіналістів. Перші приписували існування лише загальним поняттям, ідеям – універсаліям, що функціонують у сфері розуму та передують конкретним речам; другі існування загального цілком заперечували, визнаючи лише конкретні речі. Концептуалізм об'єднував погляди перших і других. Його засновник П'єр Абеляр вважав, що універсалії реально існують у свідомості людей як імена відповідних об'єктів. При цьому імена не входять у позначуваний ними об'єкт, а виникають внаслідок накладання їх на речі людьми. Концепт П'єр Абеляр визначав як закріплене у свідомості людей ім'я речі, яким вони послуговуються при спілкуванні між собою і з Богом [8, с. 28].

У сучасній філософії термін «концепт» кардинально переосмислений. Найбільш поширене його визначення є таке: «Концепт – це зміст поняття, його змістове наповнення безвідносно до конкретно-мовної форми його вираження» [13, с. 503]. Концепт як філософська категорія характеризується рядом властивостей:

1) кожен концепт є створеним: він твориться філософом і несе на собі авторський слід (аристотелівська субстанція, декартівське *cogito*, кантівське *a priori* і т. д.);

2) концепт тоталізує свої елементи, але водночас є «фрагментарною множинністю елементів», кожен з яких може розглядатися як самостійний концепт, що має власну історію. Концепт, таким чином, характеризується ендоконсистенцією – цілісною нерозрізненістю гетерогенних складників і екзоконсистенцією – співвіднесеністю з іншими концептами;

3) концепт співвідноситься з проблемою чи множинністю проблем, розв'язання котрих він покликаний давати;

4) концептові притаманна процесуальність – впорядкування та розподіл (проте не ієрархічний) його складників. Концепт – це точка перетину («збігу», «скупчення», «згущення») власних складових елементів. Він не редукується до них, але постійно, без дистанції, присутній у цих складниках [13, с. 504].

Найважливішою властивістю концепту, на нашу думку, є його функціональне призначення. Як стверджують дослідники, центральна функція концепту когнітивна. При цьому під когніцією розуміються «свідомі і несвідомі процеси, пов'язані з одержанням, переробкою, зберіганням та використанням інформації» [17, с. 10]. Когнітивний, чи, як його називають К. Зацепін та І. Саморуков, епістемологічний статус концепту [6] полягає, таким чином, у його можливості нести та передавати певні об'єми інформації.

Змістовним наповненням концепту виступають знання концептоносіїв про реальність. Причому, як зазначає Є. Кубрякова, концепт містить у собі уявлення не лише про об'єктивний стан речей у світі, а й дані про вигадані світи та про стан речей у них [Див.: 10]. Будучи носіями інформації про реальність, концепти є засобами її конститування, організації її бачення [13, с. 503]. Виходячи із цього,

пропонується ще й таке визначення концепту: концепт – це ідея, що містить у собі певний підхід до дійсності [18, с. 300].

Концепти у свідомості людини не існують ізольовано. Об'єднані в певним чином організовану систему вони утворюють концептуальні системи. Концептуальна система містить мінімально необхідний набір концептів, що дозволяє створити певну індивідуальну картину світу. Зрозуміло, що будь-які уявлення концептоносія про дійсність є глибоко вкоріненими у сучасну йому культуру. Тому дослідники концепту наголошують на тому, що «концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого людина – рядова, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а у деяких випадках і впливає на неї» [16, с. 43]. Потенції концепту тим ширші і багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини.

Концепт має складну структуру. Ядро його становлять певні загальні уявлення, притаманні більшій чи меншій кількості концептоносіїв певної епохи та культури. Крім цього, він містить певні смисли, притаманні лише певному конкретному концептоносієві, в тому числі і різноманітні емоційні конотації. У формуванні концепту суб'єктивне начало досить вагомим, тоді як суб'єктивність абсолютно невластива поняттю як такому, в цьому і полягає, на думку науковців, основна відмінність між ними. На відміну від понять, концепти не просто мисляться, а переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді навіть зіткнень [16, с. 43].

Для ілюстрації сказаного про природу концепту наведемо найпростіший приклад. Візьмемо, скажімо, уявлення певного індивіда про «живе» і «неживе». Вони концентруються в концепті «життя». Даний концепт існує у свідомості концептоносія аж ніяк не у вигляді чітких понять про хімічні реакції, що підтримують життя, про еволюційні процеси живих організмів тощо. Все набагато простіше. Концепт «життя» складається з тих уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які в ментальному світі даного концептоносія супроводжують слово «життя».

Концепт має двоїсту сутність – психічну та мовну. До цього моменту у нашій розвідці йшлося про функціонування концептів виключно у сфері людської свідомості, про концепти як ментальні утворення. Актуалізуючись же через мову, концепти реалізуються в текстах, в тому числі й художніх.

Уперше про художній концепт як видове поняття заговорив С. Аскольдов ще у 1928 році. Окрім художніх (у першу чергу літературних), вчений також виділяв пізнавальні концепти, однак при цьому наголошував, що такий поділ не є абсолютним. Визначальною характеристикою художніх концептів С. Аскольдов вважав їх діалогічність, тобто взаємодію між концептосферою творця та реципієнта. Художній концепт не просто сприймається реципієнтом, а породжується заново. Створення і сприйняття концептів – двосторонній комунікативний процес. Іншими важливими якостями художніх концептів є їх образність та символічність: «те, що вони позначають, є

більшим від даного у них змісту і знаходиться за їх межами» [1, с. 275]. Ця характеристика концепту надзвичайно важлива, адже саме вона є основою для його «виходу» в широке поле культури та встановлення найрізноманітніших інтердисциплінарних зв'язків при інтерпретації художніх концептів.

У сучасній науці про літературу термін «концепт» має найрізноманітніші визначення. Більшість із них виявляє прямий зв'язок із трактуванням концепту як певної ідеї дійсності у філософії: «термін концепт вживається для позначення головного задуму, провідної ідеї наукової праці, художнього твору» [12, с. 384]. Як і філософський концепт, концепт літературний є не чистою ідеєю, а несе на собі певні емоційні відтінки: «концепт твору – це його *ідейний пафос*» (виділення наше. – М. М.) [9, с. 95]. Також термін концепт використовують у зв'язку з іншим літературознавчим терміном – концепція, вважаючи літературні концепти тими елементами, розгортання змісту яких дає концепції дійсності, творчості, героя тощо. При цьому під концепцією розуміється «система поглядів, викладена з наміром уникнути логічних суперечностей при тлумаченні якоїсь складної проблеми, явища» [12, с. 384].

Чи не найвідомішим дослідником концептів у сучасному літературознавстві є В. Зусман. На його думку, для сфери художньої літератури принципово важливе значення має структура концепту. Більшість дослідників сходиться на думці, що складають її три компоненти, або шари: 1) основна, актуальна ознака; 2) додаткова чи кілька додаткових, пасивних ознак; 3) внутрішня форма [16; 15].

Актуальна ознака концепту – це те, завдяки чому концепт зрозумілий для всіх носіїв певної мови та є засобом їх взаєморозуміння і спілкування. Пасивні ознаки концепту актуальні лише всередині певних груп людей. Внутрішня ж форма, чи етимологічна ознака, може бути зрозумілою лише для дослідників і не усвідомлюється самими концептоносіями. Це власне етимологія слова – звукового оформлення концепту. Названі шари концепту формуються поступово. Найдавнішою у структурі концепту є внутрішня форма. Базовий, середній шар концепту виникає дещо пізніше від внутрішньої форми, його ще називають історичним. Актуальна ж ознака хронологічно наймолодша. Цей шар концепту є найбільш активним у культурі певного часу.

В. Зусман також виділяє три шари (вони відповідають вищенаведеним елементам структури концепту у зворотному порядку), проте у нього вони мають інші назви: 1) внутрішня форма; 2) ядро; 3) актуальний шар [7].

Внутрішня форма – це найперший елемент вербально вираженого концепту, тобто, як і в попередньому випадку, цей шар безпосередньо пов'язаний із мовою. Ядро концепту найближче до поняття, що виражається словом. Воно фіксується у тлумачних словниках. Актуальний же шар концепту пов'язаний із свідомістю реципієнта. Це безпосередня і часто мимовільна його реакція на поняття, репрезентоване концептом. Саме в цьому шарі відбувається творення

нових смислів концепту, його постійне оновлення, адаптація до мінливої дійсності. Таку структуру концепту В. Зусман вважає прямою мікромоделлю системи літератури, де можна виділити таке співвідношення елементів:

внутрішня форма – ядро – актуальний шар: автор – твір – читач [7].

Для нас же винятково важлива інша думка дослідника: «В культурній комунікації традиція, будучи спільною для автора і читача, створює можливість розуміння смислу літературного твору читачем, і вона ж забезпечує останнього набором кодів-критеріїв, якими він може скористатися, аби із множинності текстів вибрати корпус творів. Як такий код може бути названий концепт» [7]. Спираючись на дане висловлювання В. Зусмана, можна зробити висновок, що концепт здатен бути тим чинником, довкола якого успішно може бути побудована інтерпретація літературного твору.

Літературознавча інтерпретація художніх концептів носить назву концептуального аналізу. Але оскільки сам термін «концепт» характеризується багатозначністю, чіткого визначення суті концептуального аналізу дати неможливо. Дослідження концептів у сучасній науці про літературу відбувається передусім у чотирьох основних напрямках.

Первісно вивчення концептів прийнято пов'язувати з когнітивним напрямком літературознавства. Когнітивне літературознавство є частиною більш широкої наукової дисципліни – когнітивістики, що зародилася на межі психології, штучного інтелекту, лінгвістики, нейробіології, антропології і філософії в середині 50-х років минулого століття. Когнітивістику цікавлять передусім механізми представлення знань у людській свідомості, концепти тут, власне, і виступають репрезентантами цих знань. Основою для когнітивного вивчення літератури є уявлення про неї як про ментальну діяльність. Мета когнітивного літературознавства – «виявлення зв'язків між структурами думки і структурами вираження» [5, с. 182]. Когнітивні дослідження літератури надзвичайно популярні за кордоном, в Україні же цей напрямок літературознавчої науки практично не репрезентований.

Найбільш поширені у вітчизняному літературознавстві дослідження концептів як носіїв національної ментальності. Їх сукупність, оформлена в концептуальну систему, дає національну картину світу, втілену в мові. Ідея зв'язку мови та національного характеру народу була вперше висунута В. Гумбольдтом та бере свій початок ще з кінця XVIII ст. Мова кожного народу є тим дзеркалом, яке відображає реалії його життя. У ній знаходять свій відбиток кліматичні умови проживання, суспільний устрій, історія та найбільше культура і менталітет певного народу. Оскільки ж у кожного народу вони різні, то й різняться уявлення народів про дійсність. Дослідження концептів із метою реконструкції національної картини світу тісно пов'язує

літературознавство із лінгвістикою і, за висновками болгарської дослідниці Д. Чавдарової, може здійснюватися на двох рівнях літературного твору: на рівні тематології, оскільки концепт у літературному творі перетворюється на його тему чи мотив, та на рівні системи персонажів, оскільки їх можна осмислювати як вираження національного характеру [19]. Зазначений напрямок концептуального аналізу представлений у сучасній науці працями Л. Іванової, Н. Кудрявцевої, А. Шмельова.

Третій напрямок концептуального аналізу зумовлений тим, що концепти як індивідуальні психічні утворення несуть на собі відбиток особистості кожного окремого концептоносія. На цьому особливо наголошує Д. Ліхачов: «Розглядаючи, як сприймається слово, значення і концепт, ми не повинні виключати людину... І слово, і його значення, і концепти цих значень існують не самі по собі у деякій незалежній невагомості, а у певній людській «ідіосфері». У кожної людини є свій, індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок (останнє не менш важливо), котрими визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а іноді, взагалі-то, і їх бідність, однозначність» [11, с. 281]. Так само зв'язки між концептами визначаються «рівнем культури людини, її приналежністю до певної спільноти людей, її індивідуальністю» [11, с. 282]. Властивість концепту бути виразником індивідуальних особливостей концептоносія в літературознавстві виступає підставою для вивчення концептів із метою дослідження ідіостиллю письменника та індивідуально-авторської картини світу. Такий спосіб вивчення концептів в українському літературознавстві знайшов своє втілення у працях Т. Пономарьової, В. Саєнка, О. Кузьміної.

Плідним, на нашу думку, може бути й аналіз концептів, що ґрунтується на їхньому визначенні як елементів певної концепції. Будучи одиницями авторської системи поглядів на світ, природу, історію, героїв тощо, концепт поєднує і національний погляд на дійсність, і індивідуально-авторські уявлення і, що найголовніше, несе на собі відбиток культури. Ідеї філософії, релігії, науки як елементів культури і формують значною мірою авторські концепції дійсності та естетичної творчості. Носієм цих ідей у сфері психіки автора є ті концепти, котрі названі С. Аскольдовим пізнавальними. За його ж словами, пізнавальні концепти «ніби підземним корінням живлять своїми смисловими значеннями ірраціональну і невизначену стихію поетичних слів та прийомів» [1, с. 268]. Вхідження найважливіших поглядів, думок та ідей певної культурної епохи в авторську свідомість, а звідти – в літературний твір, перетворення їх на концепти спочатку пізнавальні, а потім художні має назву концептуалізації. Дослідженням концептуалізації елементів культури в літературі займаються сьогодні такі дослідники, як Т. Кремінь та Г. Буткова.

На завершення звернемо увагу на те, що вивчення концептів у літературознавстві відбувається з міцною опорою на культурологію. Адже, як наголошує Л. Грузберг, аналіз концепту в літературному творі

передбачає опору на контексти абсолютно іншого роду, ніж семантичний аналіз. Слово реалізує себе в мовленнєвих контекстах, концепт же формується в «текстах культури» [3].

Виходячи з чотирьох найпопулярніших напрямків концептуального аналізу в сучасній науці про літературу та підсумовуючи сказане, спробуємо зробити висновок про найбільш прийнятне розуміння концепту та концептуалізації в галузі літературознавства. Очевидно, концептом слід вважати ментальне утворення, наповнене національно зумовленими та індивідуальними знаннями про світ і культурним змістом, яке, отримуючи вербальне вираження в літературному тексті, набуває статусу художнього, тобто набуває специфічних ознак – символічності та діалогічності. Під концептуалізацією в найбільш загальному значенні слід розуміти сам процес виникнення чи цілеспрямованого творення концептів, тобто власне їх утворення. Застосування ж концептуального аналізу, як нам видається, може відкрити нові перспективи у вивченні літератури та, як пише Л. Грузберг, «здатне надати дослідженню літературних творів нових яскравих напрямків і граней та привести до нетривіальних висновків» [3].

1. Аскольдов С. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267 – 279.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
3. Грузберг Л. Концепт, или Отчего Америка – концепт, а Финляндия – нет? // www.philolog.pspu.ru/gruzberg_concept.shtml
4. Демьянков В. Понятие концепт в художественной литературе и научном языке // Вопросы филологии. – 2001. – № 1. – С. 35 – 47.
5. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – М.: Intrada, 2004. – 560 с.
6. Зацепин К., Саморуков И. Эпистемологический статус концепта // www.ssu.samara.ru/scriptum/status.doc
7. Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания // <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys-pr.html>
8. Краснобасва-Чорна Ж. Концепт, концептуалізація та концептуальна система: логіко-філософський вектор // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 11 – Донецьк: Український культурологічний центр, 2006. – С. 27-32.
9. Краснова Л. Словник юного гуманітарія. – Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2007. – 263 с.
10. Кубрякова Е. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 245 с.
11. Лихачев Д. Концептосфера русского языка / В кн.: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280 – 287.
12. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

13. Новейший философский словарь / Сост. и ред. А. Грицанов. – Минск: Книжный дом, 2003. – 1280 с.
14. *Сліпушко О.* Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. – К.: Криниця, 2000. – 511 с.
15. Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. – 775 с.
16. *Степанов Ю.* Концепт // Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – С. 42-67.
17. *Филатова А.* Концепт как конституирующий элемент культуры (когнитивный подход): Автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – 28 с.
18. *Філософський енциклопедичний словник* / Ред. кол.: В. Шинкарук та ін. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
19. *Чавдарова Д.* Концепты русской культуры с точки зрения литературоведа // <http://www.russian.slavica.org/down/SBORNIK-3.doc>

Чрезвычайная распространенность термина «концепт» в научных трудах современных ученых разных областей науки стимулировала автора к проведению анализа этимологии данного термина, выделению самых удачных его толкований и определению возможного пути использования анализа художественных концептов в произведениях литературы.

Ключевые слова: концепт, концептуальная система, концептуализация, концептуальный анализ.

Summary

The article is devoted to the etymological analysis of the widespread scientific term «concept». Author distinguishes the most successful its interpretations and tries to find a possible way to use the conceptual analysis in the modern studies of literature.

Key words: concept, conceptual system, conceptualization, conceptual analysis.

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2007